

УДК 904:623.1(477.52)

Дмитро Каравайко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

НОВІ ДАНІ ПРО ФОРТИФІКАЦІЮ ЗАРУБИНЕЦЬКОГО ЧАСУ В ПУТИВЛЬСЬКОМУ ПОСЕЙМ'І

На території Путивльського Посейм'я, на сьогодні, наявні дані про 19 поселень типу Харівка. Матеріали зарубинецької культури зафіксовані і на 7 городищах. В результаті досліджень поселення Воргол в урочищі Вишнева Гора виявлено рів. Час його функціонування попередньо визначено в межах ранньосарматського часу. Вперше отримано дані про наявність укріплених поселень зарубинецької культури в басейні р. Сейм.

Ключові слова: Дніпровське лісостепове Лівобережжя, р. Сейм, зарубинецька культура, городища, фортифікація.

Перші надійні відомості про укріпленні поселення зарубинецької культури отримані доволі пізно – лише в середині ХХ ст. (Максимов 1972, с. 62-64). Городища середнього Подніпров'я Пилипенкова Гора, Сахновка, Московка стали надійною базою для вивчення зарубинецьких старожитностей (Максимов 1982, с. 32-58). Для Лівобережного Лісостепу чи не єдиним укріпленням, де виявлено кераміку цього періоду, довгий час залишалося городище Басівка на Сулі (Ильинская 1961). В межах Путивльського Посейм'я матеріали класичного зарубинецького часу (кінець III ст. до н. е. – середина I ст. н. е.) були відомі за результатами розкопок поселення Харівка, що були здійснені в 1949-1950 роках ХХ ст. Д.Т. Березовцем (Березовец 1955, с. 61-63; Обломский, Терпиловский 1991, с. 74). Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років А. М. Обломським та Р.В. Терпиловським проведені масштабні розвідки в Посейм'ї, в результаті яких було враховано 19 пам'яток типу Харівки, а на 4 з них проведено розкопки (Обломский, Терпиловский 2002, с. 153). Увага дослідників була сконцентрована на поселеннях з низькою топографією, а от матеріал з городищ високого правого берега залишився в затінку.

На сьогодні, в межах Путивльського Посейм'я наявні данні про 28 городищ, на яких виявлено матеріали скіфського часу. Їх виникнення саме в цей період не викликає заперечень. Археологічні розкопки проводилися лише на трьох укріпленнях: Воргол Східне та Західне, Ширяєве. На інших городищах закладено розвідкові шурфи, зібрано підйомний матеріал. Кераміка скіфського періоду представлена переважно слабко профільованими горщиками, орнаментованими проколами, подекуди, в поєднанні з різноманітними насічками або пальцевими вдавленнями по верхньому краю вінця. Основними домішками в тісті є пісок або (і) жорства. Щонайменше, на 7 городищах мікрорегіону знайдено і принципово іншу кераміку (рис. 1). На вінцях горщиків відсутні проколи, а декор у вигляді пальцево-нігтьових вдавлень розміщується по зовнішньому краю. Домінує домішка шамоту. Очевидно, даний посуд слід відносити до зарубинецького кола, адже аналогічна кераміка знайдена на поселенні Харівка. Час його появи в Посейм'ї визначити доволі проблематично. На заваді стають і слабкий ступінь вивченості пам'яток, і відсутність надійних хронологічних реперів. Частково прояснити цей момент дозволяють стратиграфії двох пам'яток. На городищі Ширяєве вищеописаний посуд і кераміка з проколами знайдені в верхньому горизонті, що начебто свідчить про їх одночасність. Дата шару визначається в межах кінця V–IV ст. до н. е., втім не виключаю і більш пізній час (Каравайко 2023, с. 198). Характерний для зарубинецької культури лощений посуд не знайдено. На городищі Камінь в стратиграфії шурфу було зафіксовано два шари раннього залізного віку, які розділяв прошарок стерильної глини. Виявлено і кераміку обох типів, яку б було заманливо співвідносити з кожним із двох горизонтів. Втім, в нижній частині знахідки були відсутні. Горщики з домішками шамоту в комплексі зі знахідками чорнолощеного посуду виявлено під час досліджень городища Воргол Східне (Каравайко, 2024, с. 216, рис. 4: 7-12; 5: 2-4). В останньому випадку, співвідношення обох типів кераміки стратиграфічно прослідкувати не вдається.

Проблема хронологічного стику між лісостеповими старожитностями скіфського часу та зарубинецькими (Максимов 1982, с. 155-158; Пачкова 2006, с. 163) є темою окремого дослідження. Очевидно лише те, що в ранньосарматський час деякі городища попереднього скіфського періоду були заселені повторно. Жодних даних про відновлення оборонних споруд, або побудови нових, на сьогодні немає. Втім, дослідження валів та ровів на городищах Посейм'я мали епізодичний характер (Каравайко, 2023, с. 29, 205-212). В зв'язку з цим, особливий інтерес представляють нещодавні дослідження поселення, що розташоване поруч з двома городищами поблизу с. Воргол в урочищі Вишнева Гора.

Городища Воргол стали відомі після масштабних розвідок І.І. Ляпушкіна (1961, с. 59-60) та розкопок Д.Т. Березовця (1955, с. 58-61). В 2023-24 роках розкопки на пам'ятці продовжила Путивльська археологічна експедиція¹. Одразу за валом Східного укріплення та широкою улоговиною на полі розташоване поселення, зв'язок якого з городищем не викликає сумнівів (рис. 2). Аналогічні поселення-супутники, зафіксовані поруч, щонайменше, ще з 4 городищами Путивльського Посейм'я. Нажаль, археологічні дослідження на них майже не проводилися, за виключенням поселення Ширяєве, а їх наявність стверджується лише на підставі підйомного матеріалу.

Протягом 2-х років на поселенні Воргол досліджено 316 кв. м. Перший розкоп було закладено неподалік краю глибокої яруги, що проходила західніше одного з городищ (рис. 2). Всю західну частину розкопу займав великий об'єкт, який початкове було інтерпретовано як продовження заораного краю яруги. Заповнення виявилось абсолютно однорідним – сірий плямистий супісок. По завершенню розчистки стало очевидним, що досліджено ділянку штучного рову, яка з'єднується з природною яругою. Стінки останньої нерівні, мали кілька уступів, що утворилися в результаті дії води. Рів займав північно-східний кут розкопу. Глибина складала 1,1 м від рівня виявлення. Фіксувався він на дещо вищому рівні ніж материк. Стінки пологі плавно спускалися до відносно рівного дна (рис. 3).

З об'єктивних причин, в перший рік робіт дослідити рів по всій ширині не вдалося. Наступного польового сезону основна увага була сконцентрована саме на виявленні чітких меж поселення. Перш за все, пошуки рову велися в східній частині поруч зі східною яругою (рис. 2). В жодній з трьох траншей залишки штучного заглиблення виявлені не були. Втім, поблизу північного краю східної яруги зафіксовано природну западину, яка, очевидно, була заораним продовженням яруги. Саме вона має маркувати східну межу поселення. Тут досліджено одну господарську яму, що знаходилася в 11 м на південний захід від западини. Таким чином, розміри поселення складають 0,64 га (95 x 80 м).

Продовження рову вдалося виявити приблизно в 8 м північніше від розкопу попереднього року. На цій ділянці він мав глибину 1,1-1,2 м від рівня запуску, який фіксується одразу під оранним шаром. Ширина по верху складала 5,6-6,1 м. Дно нерівне, відносно полого (рис. 4). Наявність рову опосередковано, проте чітко вказує на побудову поруч валу. Висота насипу мала б складати не менше 1 м. До нашого часу він не зберігся. Важливо відмітити, що з внутрішнього боку рову в обох розкопах зафіксовані об'єкти – господарські ями, які розташовані в безпосередній близькості до рову і навіть прорізають його (рис. 3-4). Таким чином, вал міг бути насипаний лише з зовні. Таке дзеркальне розташування оборонних споруд зафіксовано вперше, принаймні, аналогії на інших укріпленнях мені не відомі.

Час появи та функціонування рову попередньо було визначено в межах скіфського періоду (Каравайко 2024, с. 219). Після проведення розкопок 2024 року стало очевидним, що поселення, на відміну від сусіднього Східного городища, функціонувало лише в один хронологічний проміжок часу. Основна маса матеріалу, а це переважно кераміка, та всі виявлені об'єкти відносяться до пізньоскіфського часу і можуть бути співвіднесені зі старожитностями типу Харівка. Артефакти інших періодів поодинокі. Зокрема, на дослідженій площі не знайдено жодного вінця горщика з проколами, а єдиною знахідкою скіфського часу було бронзове вістря стріли кінця VII – початку VI ст. до н.е. Кераміка та окремі вироби роменської культури виявлені лише в межах розкопу поблизу північного краю західної яруги, в її заповненні та ораному шарі. Скоріш за все, ці знахідки були залишені мешканцями укріпленої частини – Східного або Західного городища. Жодного сіврянського об'єкту на поселенні не виявлено.

¹ Детальний опис пам'ятки див: Каравайко 2023, с. 24-36.

В заповненні рову, в межах траншеї 1, виявлені тільки фрагменти кераміки зарубинецького часу. Очевидно, що на певному етапі свого існування рів перетворюється на смітник. Сюди масово викидали кістки тварин. В інших об'єктах поселення вони поодинокі. Фрагменти горщиків траплялися доволі великі і в процесі камеральної обробки частково клеїлися. Це опосередковано свідчить, що посуд, який з певних причин став непридатним для використання, навмисно викидали в рів. З огляду на стратиграфію, остаточно рів було заорано доволі пізно. Основна частина заповнення являла собою темно-сірий супісок, що сформувався після припинення життя на городищі в ранньому залізному віці, але до часів виникнення роменського поселення (рис. 4: 2). Відтак, в сіверянський час сліди рову ще були видні на поверхні, втім, сказати, чи підчищали та використовували його в середині – другій половині X ст. сказати важко.

Таким чином, матеріал, отриманий під час розкопок 2024 року, дозволяє віднести створення оборонних споруд на поселенні до ранньосарматського часу. Про більш точну дату ніж III-I ст. до н. е. поки що говорити зарано. З огляду на незначний ступень дослідження городищ Путивльського Посейм'я, прямі аналогії укріпленим поселенням поблизу мисових городищ, навести теж неможливо. Втім, опосередковані дані все ж є.

В 2010 році, під час досліджень могильника Мутин, було виявлене городище, що раніше не було відоме. В пробних шурфах виявлено кераміку скіфського часу та роменської культури (Жаров, Терпиловский 2012, с. 305; Терпиловский, Жаров 2013, с. 36). В 2024 році пам'ятку мною обстежено повторно. Один шурф, який описано вище, закладено на майданчику, інший – за валом, на полі. В результаті з'ясовано, що поруч з укріпленням існувало поселення, яке функціонувало в постскіфський та сіверянський часи. Його розміри складають 200 x 130 м. Із заходу воно обмежено валом городища, з півдня і півночі – глибокими яругами, які зі сходу своїми краями наближаються одна до одної (рис. 5). Саме в цій частині найбільш перспективними виглядають пошуки рову, який поєднував дві яруги.

Виявлення рову на поселенні Воргол має неабияке значення. По-перше, рови на селищах раннього залізного віку є поки поодиноким явищем. Як приклад, жаботинське поселення (Дараган, Подобед 2019). По-друге, маємо яскравий доказ, що «городища, як укріплені поселенські структури розвивалися у часі», а «традиції зведення фортифікацій населенням скіфського часу східноєвропейського Лісостепу» все ж мають своє продовження в III-I ст. до н. е. (Крютченко 2019, с. 9, 14).

Для вивчення зарубинецьких старожитностей в басейні р. Сейм перспективними виглядають не тільки перші надзаплавні тераси, а й мисові городища попереднього часу. Особливу увагу слід приділити дослідженню поселень, що безпосередньо примикають до укріплень. Широкомасштабні розкопки дозволять не лише з'ясувати їх планіграфію та отримати повне уявлення про матеріальний комплекс, а й підійти ближче до вирішення деяких питань, зокрема тих, що стосуються демографічної ситуації в регіоні в скіфський та ранньосарматський часи.

ЛІТЕРАТУРА

- Березовець, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949 – 1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, Київ, с. 49-66.
- Дараган, М. Н., Подобед, В. А. 2019. Новые исследования в Жаботине. *Археология і давня історія України*, 2 (31), с. 268-286.
- Жаров, Г. В., Терпиловский, Р. В. 2012. Дружинный могильник рубежа эр на Сейме. В: *Inter Ambo Maria. Северные варвары на пути из Скандинавии к Черному морю*. Тезисы докладов международной научной конференции. Гаспра, Украина, 3–7 октября 2012 г. Симферополь, с. 301-311.
- Ильинская, В. А. 1961. Позднескифский слой Басовского городища. *Краткие сообщения Института археологии*, 11, с. 59-63.
- Каравайко, Д. В. 2023. *Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012 – 2021 рр.)*. Київ: ІА НАН України.
- Каравайко, Д. В. 2024. Городища скіфського часу поблизу с. Воргол в Путивльському Посейм'ї (за результатами досліджень 2023 року). *Археология і давня історія України*, 2 (51), с. 209-221.

- Крютченко, А. А. 2019. *Захисні споруди скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу*. Автореферат дисертації к.і.н. ІА НАНУ.
- Ляпушкин, И. И. 1961. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами. *Материалы и исследования по археологии*, 104.
- Максимов, Е. В. 1972. *Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры*. Киев: Наукова думка.
- Максимов, Е. В. 1982. *Зарубинецкая культура на территории УССР*. Киев: Наукова думка.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1991. *Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры*. Москва, б.и.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2002. Путивльское Посеймье на рубеже нашей эры и в первой половине I тыс. н. е. *Сумська старовина, VIII/IX*, с. 153-163.
- Пачкова, С. П. 2006. *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы*. Киев, б.и.
- Терпиловский, Р. В., Жаров, Г. В. 2013. Металлические сосуды Мутинского могильника на Сейме. *Stratum plus*, 4, с. 35-41.
-

Dmytro Karavaiko,
PhD, Senior Research Fellow,
the Institute of Archaeology,
the National Academy of Science of Ukraine

NEW DATA ON THE FORTIFICATIONS OF THE ZARUBYNETS PERIOD IN THE PUTIVL SEIM RIVER REGION

Within the Putivl Poseimia, materials from the Classic Zarubynets period (late 3rd century BC - mid 1st century AD) were known from excavations of 5 settlements and large-scale explorations in the early 1990s. The hillfort of this region date back to the Scythian period. No data on the creation of defensive structures in the Early Sarmatian period have been available until now.

As a result of the author's research in 2023 and 2024, a ditch was discovered at the Vorgol settlement, which is located next to two hillforts. It was 1.1-1.2 m deep from the launch level. The width at the top was 5.6-6.1 m. The rampart was not preserved, but could have been filled in only from the outside. The available material allows us to date the fortification to the Zarubynets period. The remains of the ditch were visible on the surface in the Severian period, but its use by the Romen culture is not confirmed. There are no materials from the Scythian period at the settlement.

To date, this is the only documented fact of the presence of fortifications of the Zarubynets culture on the Seim. The search for a ditch at the settlement near the Kamen settlement looks promising.

Keywords: Dnipro forest-steppe Left Bank, Seim River, Zarubynets culture, hillforts, fortifications.

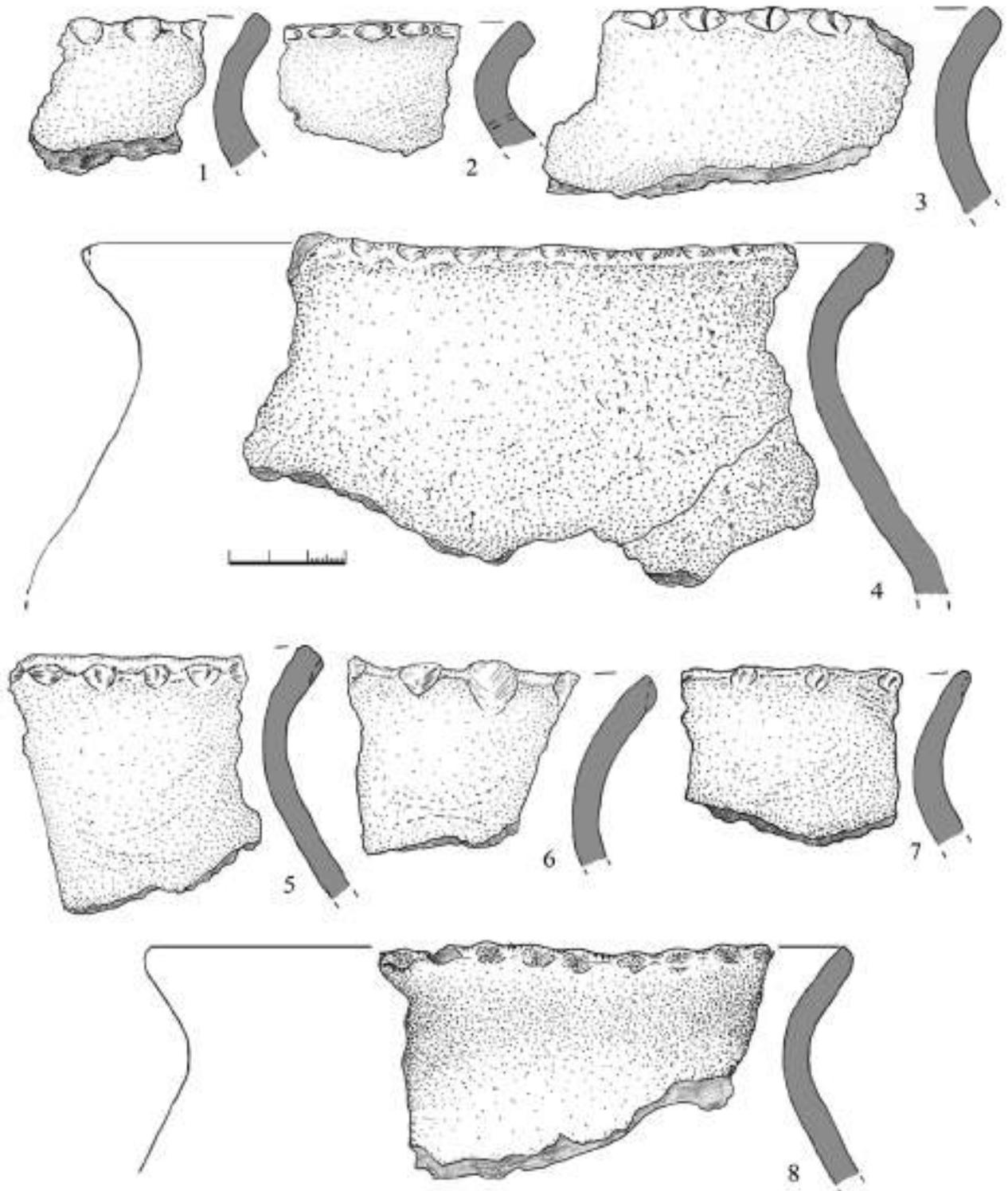

Рис. 1. Кераміка зарубинецького кола з городищ Путивльського Посейм'я:
 1 – Божок; 2 – Бунякіне II; 3 – Воргол Східне; 4 – Микільська Гірка; 5-6 – Ховзівка; 7 – Камінь;
 8 – Ширяєве. (1, 5-6 – Ляпушкін, 1947 р., колекція Наукових фондів ІА НАН України № 63;
 2 – Березовець 1950 р., колекція Наукових фондів ІА НАН України № 181;
 3, 7-8 – дослідження автора; 4 – Сухобоков, 1979 р., фонди Путивльського ДІКЗ, б.н.)

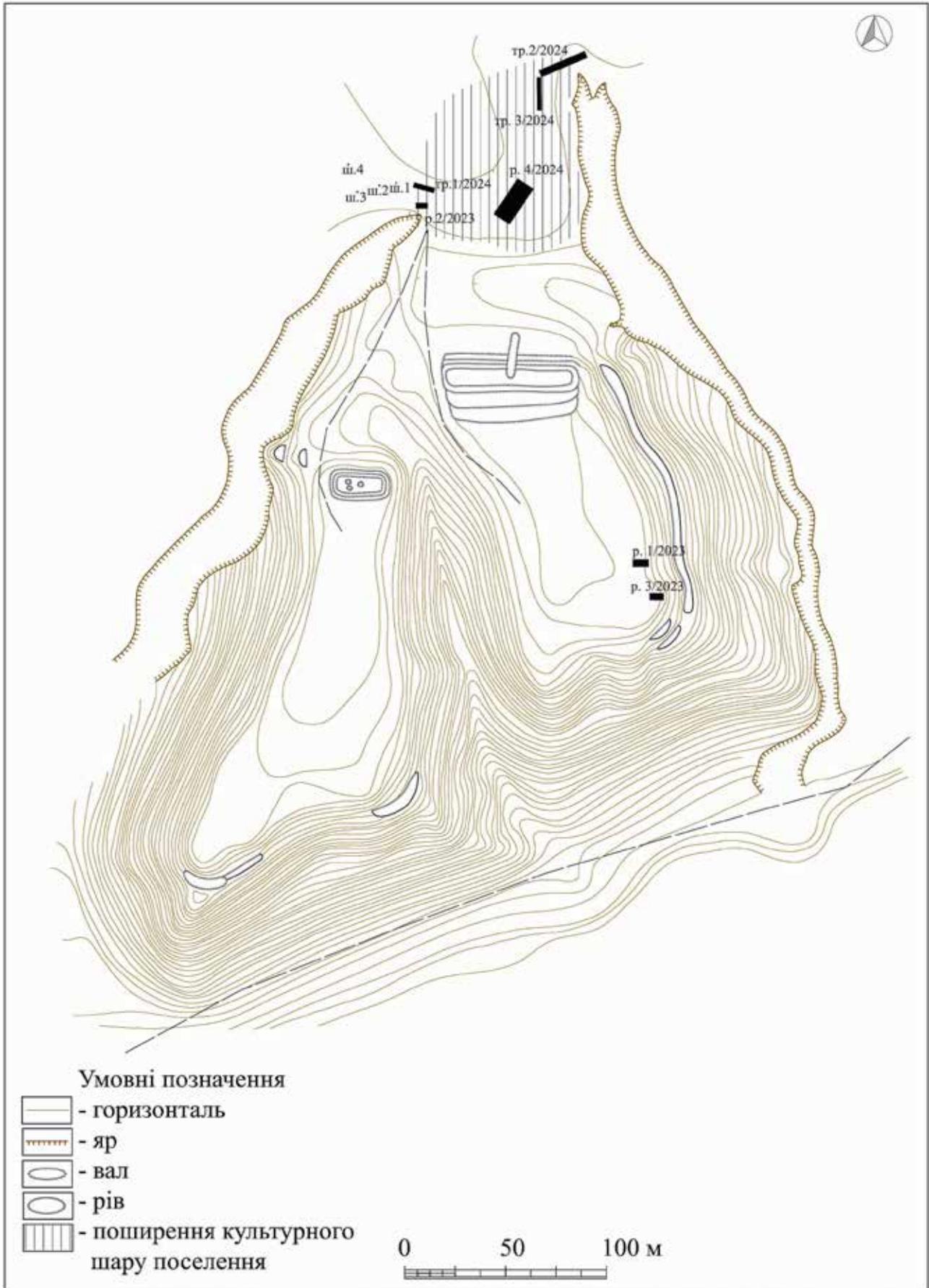

Рис. 2. План городищ та поселення Воргол в урочищі Вишнева Гора

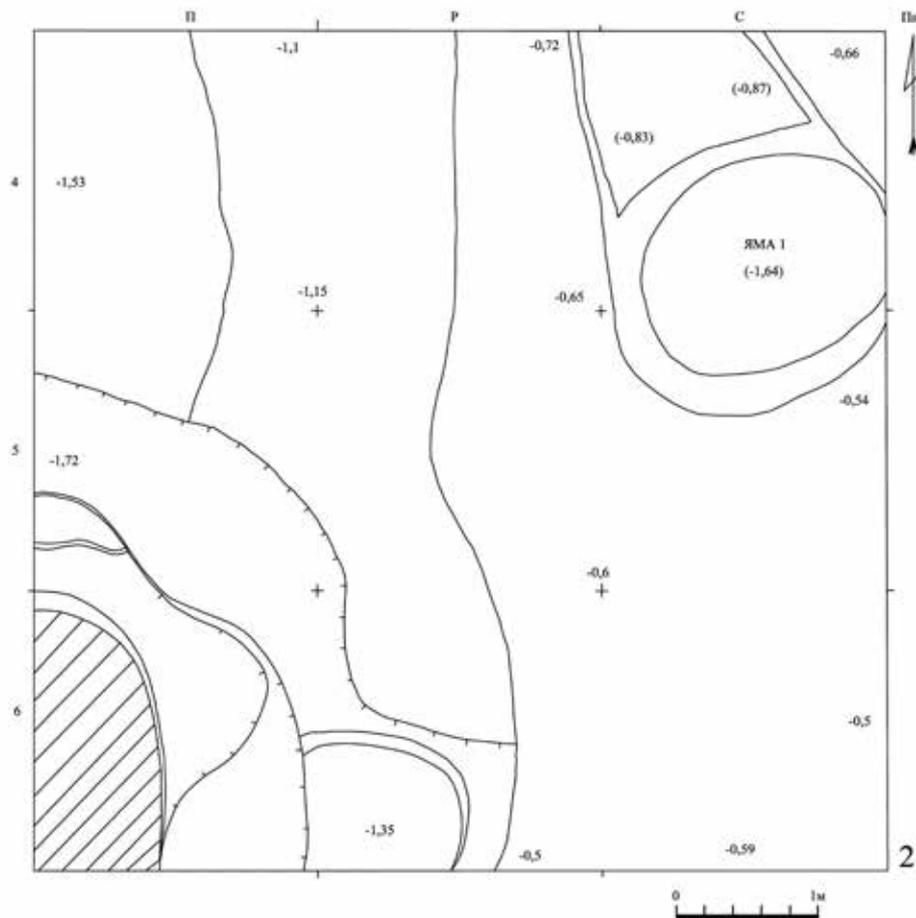

Рис. 3. Ділянка рову поблизу північного краю західної яруги. Фото та план розкопу

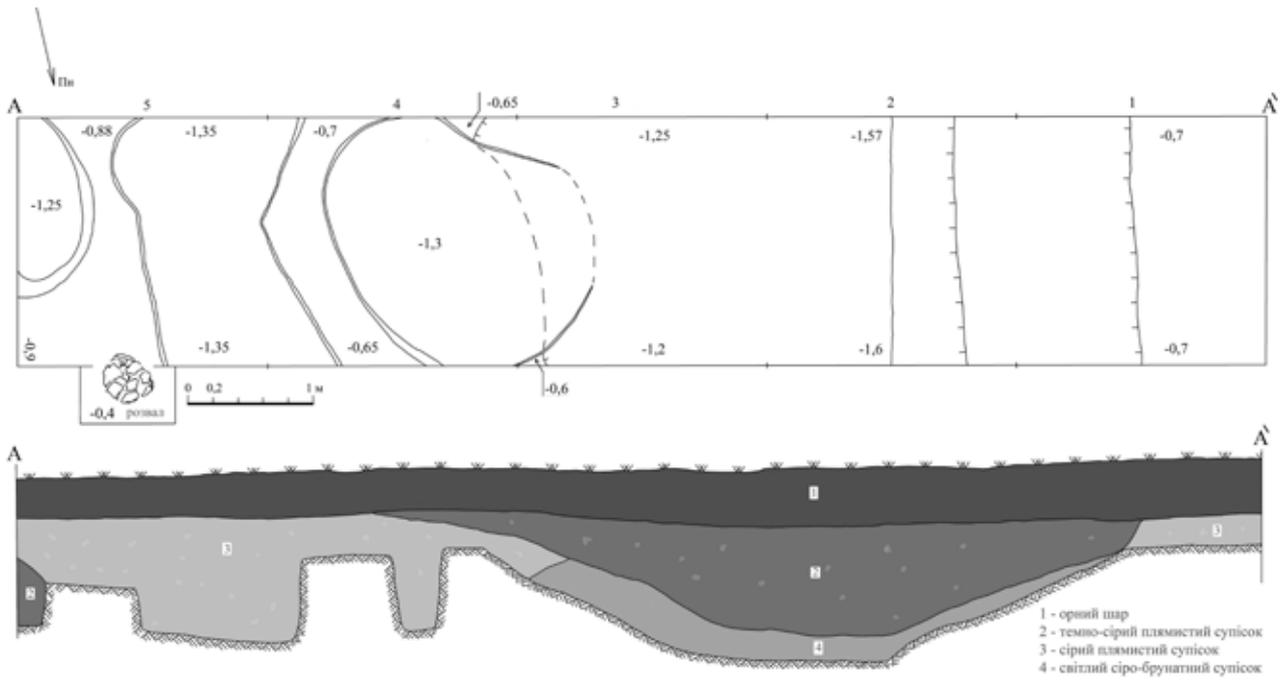

Рис. 4. План та стратиграфія рову. Траншея 1, дослідження автора 2024 р.

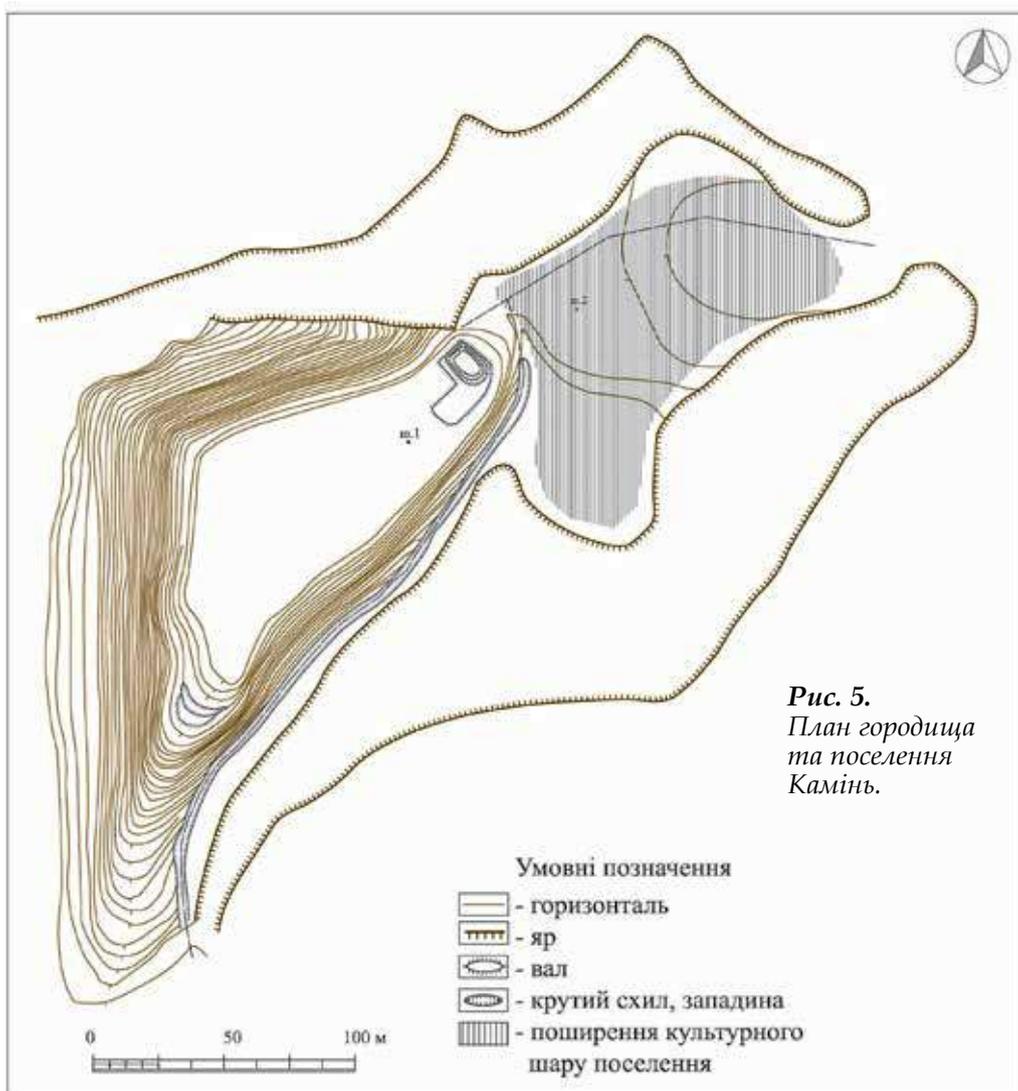

Рис. 5.
План городища
та поселення
Камінь.